

<https://doi.org/10.70728/b.series.fil.v08.i08.023>

EKSPRESSIV SINTAKSISNING LINGVISTIK MAQOMI.

N.B.Mahmudova

Qarshi DU dotsenti, PhD

n.mahmudova@mail.ru

Annotatsiya: Mazkur maqolada ekspressiv sintaksisning zamonaviy tilshunoslikdagi lingvistik maqomi va nazariy talqinlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda “ekspressivlik”, “emotsionallik”, “baholovchanlik”, “subyektivlik” va “ta’sirchanlik” tushunchalarining o‘zaro munosabati aniqlashtiriladi hamda ekspressiv sintaksisning stilistik sintaksis, semantika va pragmatika bilan aloqador jihatlari yoritiladi. Shuningdek, ekspressiv sintaktik konstruksiyalarning neytral sintaktik modellar bilan munosabati, strukturaviy o‘ziga xosligi va kommunikativ-pragmatik imkoniyatlari tahlil etiladi.

Kalit so‘zlar: ekspressiv sintaksis, ekspressivlik, emotsionallik, baholovchanlik, subyektivlik, sintaktik konstruksiya, sintaktik stilistika, pragmatika, kommunikativ ta’sir, ekspressiv vosita.

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ СТАТУС ЭКСПРЕССИВНОГО СИНТАКСИСА

Аннотация: В статье рассматриваются лингвистический статус экспрессивного синтаксиса и основные теоретические подходы к его интерпретации в современном языкознании. Особое внимание уделяется соотношению понятий экспрессивности, эмоциональности, оценочности, субъективности и выразительности. Анализируются взаимосвязи экспрессивного синтаксиса со стилистическим синтаксисом, семантикой и прагматикой. Отдельное внимание уделяется соотношению нейтральных и экспрессивных синтаксических конструкций, а также их структурным, функциональным и коммуникативно-прагматическим особенностям.

Ключевые слова: экспрессивный синтаксис, экспрессивность, эмоциональность, оценочность, субъективность, синтаксическая конструкция, стилистический синтаксис, прагматика, коммуникативное воздействие, экспрессивное средство.

THE LINGUISTIC STATUS OF EXPRESSIVE SYNTAX

Abstract: This article examines the linguistic status of expressive syntax and the major theoretical approaches to its interpretation in modern linguistics. Particular attention is paid to the relationship between expressiveness, emotionality, evaluativity, subjectivity, and linguistic impact. The study analyzes the relationship between expressive syntax, stylistic

syntax, semantics, and pragmatics. Special attention is given to the relationship between neutral and expressive syntactic constructions, as well as to their structural, functional, and communicative-pragmatic characteristics.

Keywords: expressive syntax, expressiveness, emotionality, evaluativity, subjectivity, syntactic construction, stylistic syntax, pragmatics, communicative impact, expressive means.

Kirish. Tilning kommunikativ imkoniyatlari faqat axborotni yetkazish bilan chegaralanmaydi. Nutq jarayonida so‘zlovchi yoki yozuvchi voqelikka munosabatini, hissiy holatini, bahosini, kommunikativ maqsadini va tinglovchiga ta’sir ko‘rsatish istagini ham ifodalaydi. Shu jihatdan til birliklarining nafaqat nominativ-kommunikativ, balki ekspressiv imkoniyatlarini o‘rganish zamonaviy tilshunoslikning muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Ekspressivlik tilning turli sathlarida – fonetik, leksik, morfologik va sintaktik sathlarda namoyon bo‘lishi mumkin. Mazkur tizimda sintaktik sath alohida ahamiyat kasb etadi, chunki gap va matnning strukturaviy tashkil etilishi orqali fikrning ta’kidlanishi, hissiy-baholovchi munosabatning kuchaytirilishi, kommunikativ urg‘uning o‘zgarishi hamda adresatga ta’sir darajasining oshirilishi mumkin.

Asosiy qism. “Ekspressivlik” tushunchasi tilshunoslikda bir xil mazmunda talqin qilinmaydi. Ayrim tadqiqotlarda u emotsionallik bilan yaqinlashtirilsa, boshqa yondashuvlarda ekspressivlik emotsionallikdan kengroq kategoriya sifatida qaraladi. Xususan, Sh.Balli tilning ekspressiv imkoniyatlarini so‘zlovchining subyektiv munosabatini ifodalash bilan bog‘lagan va ekspressiv vositalarning nutqdagi ta’sirchanlik xususiyatiga e’tibor qaratgan [1, 392.]. V.V.Vinogradov ham til va nutqning ekspressiv imkoniyatlarini tadqiq etishda ekspressivlikning funksional-uslubiy xususiyatlarini alohida qayd etadi. Shu tariqa ekspressivlik faqat hissiy holatni ifodalovchi vosita emas, balki nutqning ta’sirchanligi va obrazlilikini yuzaga keltiruvchi murakkab hodisa sifatida shakllanadi.

E.M.Galkina-Fedoruk ekspressivlikni nutqning ifodaliligi va tasviriyligini kuchaytiruvchi hodisa sifatida izohlaydi. Uning tadqiqotlarida ekspressivlikning emotsionallik bilan o‘zaro munosabati alohida o‘rin tutadi [2, 124.]. Bunday yondashuv ekspressivlikni faqat alohida leksik birliklar doirasida emas, balki gapning sintaktik tuzilishi orqali ham yuzaga keladigan hodisa sifatida o‘rganishga zamin yaratdi.

Ekspressivlikning lingvistik maqomini belgilashda V.N. Teliya tadqiqotlari ham muhim nazariy asoslardan biridir. Olim ekspressivlikni tilda subyektiv omilning namoyon bo‘lishi bilan bog‘laydi va uning pragmatik yo‘nalganligiga e’tibor qaratadi [3, 36.]. Mazkur konsepsiyaga ko‘ra, ekspressivlikda so‘zlovchining obyektiv voqelikka munosabati bilan bir qatorda uning kommunikativ pozitsiyasi ham aks etadi. Demak, ekspressiv birlikning mohiyatini aniqlashda uning qanday shaklda tuzilgani bilangina cheklanib qolmasdan, nima maqsadda, qanday vaziyatda va qanday kommunikativ ta’sirni ko‘zlab qo‘llanganini ham hisobga olish zarur.

Ekspressivlik va emotsionallikning o‘zaro munosabati V.I.Shaxovskiy tadqiqotlarida yanada aniqroq chegaralanadi. Olim ekspressivlikni emotsionallik bilan aynanlashtirmaydi. Emotsionallik insonning hissiy holatini ifodalashga bevosita bog‘liq bo‘lsa, ekspressivlik mazmunning ta’sirchanligi, intensivligi, subyektivligi va kommunikativ yo‘nalganligini ham qamrab oladigan kengroq hodisa sifatida namoyon bo‘ladi [4]. Shuning uchun ekspressiv sintaksisni faqat “emotsional gaplar sintaksisi” tarzida talqin qilish uning lingvistik imkoniyatlarini toraytirib qo‘yadi. Ekspressiv sintaktik qurilma emotsional mazmunni ifodalashi mumkin, biroq uning ekspressivligi ta’kid, kontrast, takror, qisqartirish, inversiya, sintaktik parallelizm, gradatsiya yoki boshqa strukturaviy vositalar orqali ham yuzaga kelishi mumkin.

Ekspressiv sintaksis atamasining shakllanishi XX asrning ikkinchi yarmidagi lingvistik tadqiqotlar bilan bevosita bog‘liq. R.R.Chaykovskiy ekspressivlikni umumiy lingvistik kategoriya sifatida o‘rganib, uning sintaktik sathda namoyon bo‘lish qonuniyatlarini tadqiq etgan olimlardan biridir [5, 64.]. Tadqiqotlarda ekspressiv sintaksisning alohida yo‘nalish sifatida shakllanishi 1960–1970-yillarga borib taqalishi qayd etiladi [6]. Bu davrda sintaktik birliklarning faqat grammatik-strukturaviy xususiyatlari emas, balki ularning uslubiy, semantik va kommunikativ imkoniyatlarini aniqlashga bo‘lgan ehtiyoj kuchaydi.

Ekspressiv sintaksisning mustaqil tadqiqot obyekti sifatida shakllanishida E.M.Beregovskayaning ishlari alohida ahamiyatga ega. Olimaning “Экспрессивный синтаксис” nomli tadqiqoti ekspressiv sintaktik hodisalarni tizimli ravishda o‘rganishga bag‘ishlangan maxsus ishlardan biri bo‘lib, unda xiazm, zevgma kabi sintaktik-stilistik hodisalar ham tahlil qilingan [7, 92.]. Mazkur manbaning bibliografik tavsifi Rossiya Davlat kutubxonasi katalogida ham qayd etilgan.

E.M.Beregovskaya ekspressiv sintaksis doirasidagi muammolarni keng ko‘lamda talqin qiladi. Jumladan, gap uzunligining ekspressiv omil sifatidagi roli, abzas va murakkab sintaktik butunning uslubiy vazifasi, punktuatsiyaning affektiv imkoniyatlari, ekspressiv sintaksisning individual uslubni shakllantirishdagi o‘rni hamda sintaktik figuralarning uslubiy funksiyalari kabi masalalar olima tadqiqotlarining muhim yo‘nalishlarini tashkil etadi [8, 208.]. Demak, ekspressiv sintaksisni faqat gap doirasidagi sintaktik o‘zgarishlar bilan chegaralash to‘g‘ri emas; uning ekspressiv imkoniyatlari matnning yirik birliklari va individual mualliflik uslubi darajasida ham namoyon bo‘ladi.

Ekspressiv sintaksisning lingvistik maqomini belgilashda uning stilistik sintaksis bilan munosabatiga ham e’tibor qaratish lozim. Ayrim tadqiqotlarda “ekspressiv sintaksis” va “stilistik sintaksis” terminlari sinonimik yoki yaqin tushunchalar sifatida qo‘llansa, boshqa tadqiqotchilar ular o‘rtasida muayyan farq mavjudligini ta’kidlaydilar. Stilistik sintaksis kengroq tushuncha bo‘lib, sintaktik birliklarning turli funksional uslublardagi qo‘llanish xususiyatlarini o‘rganadi. Ekspressiv sintaksis esa, avvalo, sintaktik shakl va tuzilmalarning ta’sirchanlik, subyektivlik, intensivlik, emotsional-baholovchilik va boshqa ekspressiv ma’nolarni yuzaga chiqarish imkoniyatlariga e’tibor qaratadi. Shu sababli ekspressiv

sintaksisni stilistik sintaksisning ekspressivlik bilan bog‘liq alohida yo‘nalishi sifatida ko‘rish mumkin [9].

A.P.Skovorodnikov va G.A.Kopnina ekspressivlikni so‘zlovchi yoki yozuvchining nutq mazmuniga yoxud adresatga bo‘lgan subyektiv munosabatini ifodalash imkonini beruvchi til yoki nutq birligining belgilar majmui sifatida talqin qiladilar [10, 285.]. Bunday yondashuv ekspressivlikni kompleks kategoriya sifatida ko‘rishga imkon beradi. Mazkur kategoriya tarkibida emotsionallik, baholovchanlik, obrazlilik va intensivlik kabi komponentlar o‘zaro munosabatga kirishadi. Shu nuqtayi nazardan sintaktik qurilmaning ekspressivligi faqat uning strukturaviy noodatiyligi bilan emas, balki mazkur noodatiylikning kommunikativ maqsadga xizmat qilishi bilan belgilanadi. Ekspressiv sintaktik birlik oddiy grammatik modelning shunchaki o‘zgargan shakli emas, balki ma’lum kontekstda qo‘shimcha semantik-pragmatik va uslubiy yuklama kasb etgan sintaktik birlikdir.

Ekspressiv sintaktik birlikning mohiyatini tushuntirishda “neytral konstruksiya – ekspressiv konstruksiya” qarama-qarshiligi ham muhim metodologik ahamiyatga ega. Tadqiqotchilarning fikricha, ekspressivlik ko‘pincha sintaktik birlikning neytral yoki invariant modeldan muayyan darajada chetlanishi asosida yuzaga keladi. Bao Hun ekspressiv sintaktik birlikni neytral invariant sintaktik birlikning varianti yoki modifikatsiyasi sifatida izohlaydi; konkret gapning abstrakt sintaktik modeldan farqi qanchalik kuchli bo‘lsa, uning ekspressiv sifatida qabul qilinish ehtimoli ham shunchalik ortadi [11, 31.]. Bu qarash ekspressivlikni aniqlashda strukturaviy mezonning muhimligini ko‘rsatadi.

Biroq sintaktik strukturadagi har qanday o‘zgarishni ekspressivlik belgisi sifatida baholash mumkin emas. Muayyan sintaktik qurilma ekspressiv xususiyat kasb etishi uchun uning strukturaviy xususiyati ma’lum kommunikativ yoki uslubiy vazifani bajarishi kerak. Masalan, inversiya, ellipsis, takror yoki parataksisning mavjudligi o‘z-o‘zidan ekspressivlikni kafolatlamaydi. Ularning ekspressivligi konkret nutqiy vaziyat, kontekst, intonatsiya, kommunikativ maqsad va adresat omili bilan o‘zaro munosabatda yuzaga keladi. Shu sababli ekspressiv sintaksisning tadqiqi strukturaviy tahlilni semantik, funksional va pragmatik tahlil bilan uyg‘unlashtirishni talab qiladi.

Mazkur masala ekspressiv sintaksisning lingvistik maqomini aniqlashda “til birligi” va “nutqiy qo‘llanish” o‘rtasidagi munosabatni ham dolzarb qiladi. Ba’zi sintaktik shakllar o‘z tabiatiga ko‘ra ekspressiv potensialga ega bo‘lishi mumkin, ayrimlari esa faqat muayyan kontekstda ekspressivlik kasb etadi. Shuning uchun ekspressiv sintaksisni o‘rganishda ekspressiv potensial va aktual ekspressivlikni farqlash maqsadga muvofiq. Birinchi holatda gap sintaktik modelning ekspressiv imkoniyati haqida borsa, ikkinchi holatda mazkur imkoniyatning konkret nutq jarayonida ro‘yobga chiqishi nazarda tutiladi.

Umuman olganda, ekspressiv sintaksisning lingvistik maqomi uning sintaksis, stilistika, semantika va pragmatika kesishmasida shakllanuvchi murakkab tadqiqot obyekti ekanligi bilan belgilanadi. Uning rivojlanish tarixida ekspressivlikning umumiy nazariyasi, emotsionallik va baholovchanlik kategoriyalari, sintaktik figuralar, sintaktik transformatsiyalar, neytral va ekspressiv konstruksiyalar munosabati kabi masalalar

markaziy o‘rin egallagan. Ayniqsa, zamonaviy lingvistik tadqiqotlarda ekspressiv sintaktik konstruksiyalarning kommunikativ-pragmatik xususiyatlariga e’tiborning kuchayishi mazkur sohaning faqat stilistik doirada emas, balki funksional-kommunikativ paradigma doirasida ham rivojlanayotganini ko‘rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Балли Ш. Французская стилистика. – М.: Эдиториал УРСС, 2001. – 392 с.
2. Галкина-Федорук Е.М. Об экспрессивности и эмоциональности в языке // Сборник статей по языкознанию. – М.: Изд-во МГУ, 1958. – С. 103–124.
3. Телия В.Н. Экспрессивность как проявление субъективного фактора в языке и её прагматическая ориентация // Человеческий фактор в языке: Языковые механизмы экспрессивности / Отв. ред. В.Н. Телия. – М.: Наука, 1991. – С. 5–36.
4. Шаховский В.И. Лингвистическая теория эмоций. – М.: Гнозис, 2008. – 416 с.
5. Чайковский Р.Р. Общая лингвистическая категория экспрессивности и экспрессивного синтаксиса // Учёные записки Московского государственного педагогического института иностранных языков им. М. Тореза. Вопросы романо-германской филологии. – М., 1971. – Т. 64.
6. Сковородников А.П. Экспрессивные синтаксические конструкции современного русского литературного языка. – Томск, 1981.
7. Береговская Э.М. Экспрессивный синтаксис: учебное пособие к спецкурсу. – Смоленск: СППИ, 1984. – 92 с.
8. Береговская Э.М. Очерки по экспрессивному синтаксису. – М.: Рохос, 2004. – 208 с.
9. Кожина М.Н. Стилистика русского языка. – М.: Просвещение, 1983.
10. Сковородников А.П., Копнина Г.А. Экспрессивность // Энциклопедия «Русский язык». – М., 2008. – С. 285.
11. Бао Хун. Экспрессивные средства русского синтаксиса в структуре текста. – М., 2000. – С. 31.